

СРЕДЊОВЕКОВНЕ ПРЕДСТАВЕ КРСТОВА СА „КРИПТОГРАМИМА“ КОЈИ СЕ ОДНОСЕ НА СВЕТОГ ЦАРА КОНСТАНТИНА ВЕЛИКОГ

Цара Константина Великог хришћанска црква уврстила је међу свете пре скоро седамнаест векова. Разлози за такву одлуку били су вишеструки. Био је то први римски владар који је прихватио хришћанску веру. Што је још важније, Константин Велики је, по традицији, заслужан за издавање Миланског едикта којим је омогућено слободно исповедање хришћанства, као и повратак одузете имовине хришћанској цркви и њеним верницима. Имао је и пресудну улогу у отпочињању свеобухватне христијанизације Римског царства. Саградио је велики број монументалних цркава у најважнијим градовима Царства – Риму, Цариграду, Никомедији, Антиохији, Јерусалиму. Сазвао је Први васељенски сабор и учествовао у његовом раду, који је резултирао осудом јеретичког учења александријског презвитера Арија. Због свега наведеног добио је епитет равноапостолног.¹

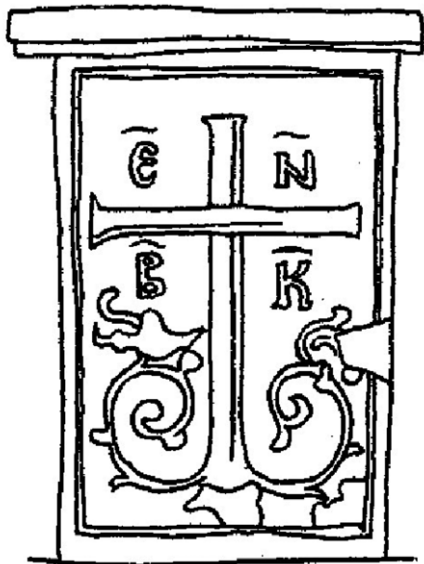
Зачеци поштовања цара Константина Великог као светог уочавају се ускоро након његове смрти. Већ око 338. године Евсевије, епископ Цезареје, написао је *Живот блаженог цара Константина*, својеврстан спој житија и похвалног слова.² Можда у исто време, параклис који је Константин био подигао у цариградској цркви Светих апостола, одредивши га за своје гробно место, добио је одговарајућу посвету – за његовог патрона изабран је сам ктитор.³ У каснијим временима култ светог цара само је јачао и

---

¹ О животу и делу цара Константина Великог написана је огромна литература. За ову прилику наводимо: R. MacMullen, *Constantine*, London 1970; P. Stephenson, *Constantine. Unconquered emperor, Christian victor*, London 2009; Р. Радић, *Константин Велики. Надмоћ хришћанства*, Београд 2010; P. Maraval, *Constantin le grand. Empereur romain, empereur chrétien, 306–337*, Paris 2011; J. Bardil, *Constantine, divine emperor of the Christian golden age*, Cambridge–New York 2012. Cf.

² О том делу v. T. D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Cambridge, Mass., 1981, 265–271; B. Baldwin, *Vita Constantini*, in: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3, Oxford–New York 1991, 2181. Текст је издат у више наврата, v. нпр., PG 20, 905–1230; *Евсевий Памфил. Живњ блаженног василевса Константина*, ред. А. А. Калинин, Москва 1998²; *Eusebius. Life of Constantine*, ed. A. Cameron, S. G. Hall, Oxford–New York 1999; *Eusebio di Cesarea. Vita di Costantino*, ed. L. Franco, Milano 2009.

³ Параклис се налазио лево од олара Светих апостола; византијски двор ту

Сл. 1. Крст с криптограмом са часне трпезе Богородице Перивлепте у Охриду, 1295/1296 (цртеж Д. Нагорни)

Fig. 1. Cross with cryptogram on the altar of the Church of the Virgin Peribleptos in Ohrid, 1295/1296 (drawing: D. Nagorni)

није се угасио до данас. Посебан процват доживео је у неколико периода византијске историје, нарочито, у епохи династије Македонаца, почев од Василија I и Лава VI. Негде у то време јављају се први познати помени светог Константина у минејима и месецословима.⁴ У његову част пишу се хагиографска и химнографска дела. Написане су нове верзије житија, опширне и пролошке, као и најстарија позната служба из које се, поред осталог, сазнаје да су његове свете мошти вршиле чудотворна исцељења.⁵ У богослужењу цар Константин добио је значајно место и у службама посвећеним прослављању Часног крста.⁶

У IX веку почињу да се чешће јављају представе светог цара и на уметничким делима. Њих је било и раније. Зна се тако да је прича о чудесном Константиновом преобраћењу и крштењу била насликана на мозаицима нартекса чувене цариградске цркве Светог Полиевкта, саграђене око 525.

године заслугом Аниције Јулијане, патрикије царског порекла.⁷ После иконоклазма илустрација исте визије јавља се у рукопису са хомилијама св. Григорија Назијанског (*Par. gr. 510*, fol. 440), рађеном за цара Василија

је долазио на дан св. Константина, а владари Ромеја су лично кадили гробове светог цара и његове породице. Cf. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. Première partie: Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique, t. III: Les Églises et les monastères*, Paris 1953, 305.

⁴ Архиепископ Сергей, *Полный месяцеслов Востока*, т. II, Владимир 1901 (репр. Москва 1997), 151.

⁵ Cf. Архиепископ Сергей, *op. cit.*, III, 190; *Bibliotheca hagiographica graeca*, red. F. Halkin, I, Bruxelles 1957, 121–125; *Novum auctarium bibliothecae hagiographicae Graecae*, ed. F. Halkin, Bruxelles 1984, 52–54.

⁶ Cf. нпр. службе за празнике Уздицања и Происхођења часног крста или за тзв. Крстопоклону недељу: *Μηναίον του Σεπτεμβρίου (– Αυγούστου)*, ed. Bartholomaios hieromonachos Koutloumousianos tou Imbriou, Βενετία 1868, t. I, 94–104, t. XII, 1–14; V. Jagić, *Menaea septembris octobris novembris ad fidem vetustissimorum codicum*, St. Petersburg, 1886, 0118–0126; *Τριώδιον Κατανυκτικόν*, Βενετία 1856, 200–209.

⁷ О тим мозаицима v. Janin, *La géographie ecclésiastique*, III, 419.

Сл. 2. Крст с криптограмом са полеђине
иконостаса цркве Светог Ђорђа у Старом
Нагоричину, око око 1316/1317

Fig. 2. Cross with cryptogram on the back side
of the templon in the Church of St. George in
Staro Nagoričino, ca. oko 1316/1317

И око 880. године.⁸ Појединачне светитељске представе цара Константина постају уобичајене од почетка X века и изгледа да су већ тада постале готово неизоставан део програма живописа у византијским црквама. При томе је свети цар најчешће сликан заједно са својом мајком Јеленом, коју је такође хришћанска црква убројала међу свете. Мајка и син на тим представама обично између себе држе велики голготски крст.⁹

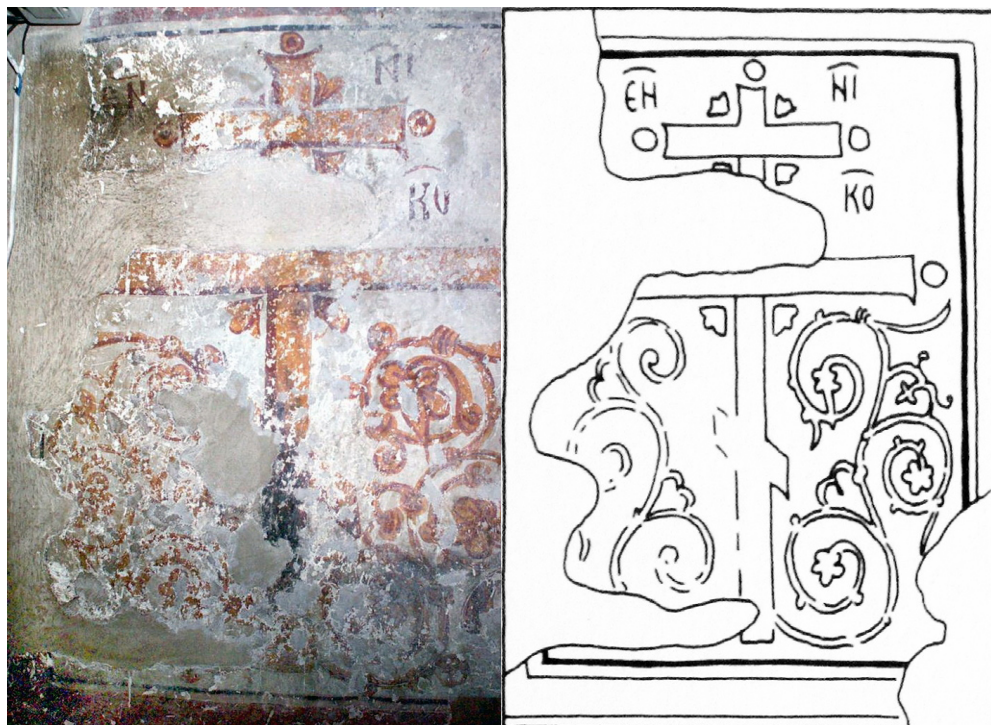
Од IX века често се граде цркве у част св. Константина. У тим подухватима понекад су учествовали и византијски цареви. Тако је Василије I саградио цркву Св. Константина у оквиру палате *тон Пегон* на брегу који је доминирао Златним рогом (867–886), а можда је основао и један манастир у његову част недалеко од престонице.¹⁰ И побожна царица Теофана (881–895) саградила је у Цариграду, код цистерне Бонус, манастир посвећен св. Константину. Тамо су патријарси долазили предводећи литију на празник св. Константина и св. Јелене 21. маја.¹¹ Један параклис подигнут

⁸ S. Der Nersessian, *The illustrations of the Homilies of Gregory of Nazianzus, Paris Gr. 510. A study of the connections between text and images*, Dumbarton Oaks Papers 16 (1962) 219–221, fig. 15.

⁹ Фигуре св. Константина и св. Јелене нису имале јасно утврђено место у програму живописа православних цркава. Примера ради, у Кападокији се често јављају на источној страни храма, док су на Балкану обично сликане у западном делу наоса или припрате, близу улаза. Најпотпунији попис сачуваних представа сачинио је Драган Војводић у свом дипломском раду, који нажалост није публикован: D. Vojvodić, *Predstave svetiteljki hrišćanske istorije na freskama srednjovekovne Srbije*, Beograd 1988, 514–550. О иконографији св. Константина v. Ch. Walter, *The iconography of Constantine the Great, emperor and saint. With associated studies*, Leiden 2006, 33–126.

¹⁰ Janin, *op. cit.*, 306–307.

¹¹ Janin, *op. cit.*, 307–308.

Сл. 3. Крст с криптограмом из Грачанице, око 1320

Fig. 3. Cross with cryptogram from Gracanica, ca. 1320

у част св. цара Константина постојао је и на Константиновом форуму. У њему се приликом неколико важних црквених празника и у време царских тријумфа заустављала литија у којој су учествовали цар, патријарх и високи достојанственици двора и цркве.¹² Посебно важно место у култу светог цара имала и је црква саграђена у близини или у оквиру тзв. Нове палате (“τῆς Βόνου”), која се такође налазила код цистерне Бонус. У њој је чуван тзв. Константинов крст, а постојао је и засебан олтар посвећен цару, надвишен сребрним киворијем. Сваке године, на годишњицу освећења поменутог крста, византијски цареви су одавали почасти св. Константину у тој цркви, након што би исказали поштовање над његовим гробом у оближњем храму Светих апостола.¹³

Повезаност византијских царева с култом св. Константина имала је и друге облике. Утемељитељ првог хришћанског царства његове престонице постао је врло рано пример идеалног, Богом изабраног и просветљеног владара па су сви потоњи правоверни византијски цареви на индиректан или директан начин упоређивани са њим. Та пракса институционализована

¹² Janin, *op. cit.*, 306.

¹³ Janin, *op. cit.*, 305–306 (аутор допушта могућност да је та црква идентична са поменутом црквом Светог Константина коју је подигла царица Теофано).

Сл. 4. Св. Константин, детаљ, фреска
из Грачанице, око 1320

Fig. 4. St. Constantine, detail, fresco
from Gračanica, ca. 1320

је у актима VII Васељенског сабора у Никеји (787), где су цар Константин VI и мати му Ирина поменути као “нови Константин и Јелена”.¹⁴ Током једанаест векова трајања Византије чак десет њених царева носило је име св. Константина Великог.¹⁵

И владари земаља које су, као суседи Византије, биле под њеним културним утицајем угледали су се на првог хришћанског цара, што се, поред осталог, исказивало и у ктиторским композицијама. Тако су поједини српски и бугарски владари као ктитори били представљени поред св. Константина и св. Јелене (нпр. краљ Милутин у Старом Нагоричину и Краљевој цркви, цар Иван Александар у Бачкову, цар Урош и краљ Вукашин у Псачи, итд).¹⁶ Српски владари су и на друге начине опонашали византијске царе у испољавању свог поштовања према св. Константину. И у том погледу најдоследнији је био краљ Милутин. Он је саградио цркву Светог Константина у Скопљу, а његов млађи син назван је по првом хришћанском цару.¹⁷

¹⁴ *Sacrorum conciliorum nova, et amplissima collectio*, ed. G. D. Mansi, t. XIII, Firenze 1767, col. 416. За литературу о византијском владару као новом Константину v. Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987, 191 н. 509. Cf. Vojvodić, *op. cit.*, 548; Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 121.

¹⁵ Cf. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, I, New York–Oxford 1991, 500–505.

¹⁶ За наведене примере v. Тодић, *Старо Нагоричино*, 87, 118–119, 121, сл. 22; Бабић, *Краљева црква*, 190, 240 црт. VIII; Е. Бакалова, *Бачковската костница*, Софија 1977, 158, 165–166, сл. 131–132; И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994, 173–174, сл. 77.

¹⁷ За наведене податке о краљу Милутину v. *Историја српског народа*, I, ed. С. Ћирковић, Београд 1981, 463 (С. Ћирковић), 482 (Г. Бабић-Ђорђевић). О краљу Милутину као новом Константину v. Бабић, *Краљева црква*, 190; Тодић, *Старо Нагоричино*, 121; V. J. Đurić, *Le nouveau Constantin dans l'art serbe médiéval*, in: *AIΘO-*

Сл. 5. Визија цара Константина, минијатура из рукописа *Parisinus gr. 510*, fol. 440, око 880. године

Fig. 5. Vision of Emperor Constantine, miniature from the manuscript *Parisinus gr. 510*, fol. 440, ca. 880

Поред наведених постоји и још једна, недовољно истражена манифестација култа св. Константина Великог, повезана с његовом улогом у открићу и прослављању Часног крста. Реч је о помену светог цара у натписима исписиваним у акронимској форми поред представа голготског крста.

Представе Часног крста праћене акронимима најпре се изгледа јављају у византијској нумизматици, почев од прве половине VIII века. У наведеном контексту оне су истицале победнички карактер голготског крста и Христов тријумф над смрћу па је уз њих исписиван натпис IC XC NI KA.¹⁸

У зидном сликарству такве представе појављују се, судећи по сачуваним примерима, тек после тријумфа поштовалаца икона, од друге половине IX столећа, а постају нарочито раширене од времена владавине последњих Комнина. Најчешће су постављане на бочним странама улаза у цркву и пролаза између појединих њених делова, као и на допрозорницима или у лунетама прозора и портала. У олтару су, осим у пролазима и код прозора, оне сликане и на другим местима – на часној трпези, у нишама протезиса или ђаконикона, на деловима олтарске преграде, као и на антиминсу. Таква програмска решења одавно су с dobrим разлозима доведена у везу с профилактичком, апотропејском снагом крста, коју истичу још ранохришћански црквени оци, попут св. Кирила Јерусалимског. Показано је, такође, да су представе крстова с криптограмима у олтару

ΣΤΡΩΤΟΝ. Studien zur byzantinischen Kunst und Geschichte. Festschrift für Marcell Restle, ed. B. Borkopp, Th. Stepan, Stuttgart 2000, 55–64.

¹⁸ Ch. Walter, *IC XC NI KA. The apotropaic function of the victorious Cross*, *Revue des etudes byzantines* 55 (1997) 194 sq (= idem, *The iconography of Constantine the Great*, 140 sq).

мogle да добију и друго значење, повезано с литургијским значајем Христове искупитељске жртве на крсту и богословским тумачењима симболике светог престола и евхаристијске жртве.¹⁹

У почетку су натписи који су пратили представе апотропејских крстова у зидном сликарству били углавном једнолични и најчешће су следили примере из нумизматике (IC XC NI KA), али је с временом репертоар тзв. крсних словеса постао веома разнолик, као што су били разнолики и литерарни извори којима су они били надахнути. Најчешће су то били литургијски и химнографски текстови, али и зборници с магијским текстовима, враџбинама и исцелитељским молитвама, услед чега многи криптограми нису још увек дешифровани, и поред постојања средњовековних текстова са тумачењем “крсних” слова. Рекло би се, међутим, да избор натписа који прате представе апотропејских крстова у зидном сликарству није зависио од њиховог места у програму. Кристофер Валтер, који је најтемељитије изучавао представе о којима је реч, поделио је пратеће натписе у три категорије.²⁰

Прва обухвата криптограме што се односе на Христа, као Бога или Сина Божијег, који је извориште живота и светлости, победник над смрћу. Поред IC XC NI KA (Ἰησοῦς Χριστὸς Υἱὸς τοῦ Θεοῦ), најзаступљенији натписи те групе су Χ Χ Χ Χ (Χριστὸς Χριστιανοῖς Χαρίζει Χάριν) и Φ Χ Φ Π (Φῶς Χριστοῦ Φαίνει Πᾶσιν).

Друга група натписа односи се на Часни крст и његову искупитељску улогу. Према Валтеру, њој би припадали и натписи који се односе на св. Јелену, односно на њену улогу у проналаску Часног крста, а у исту групу укључени су и натписи који помињу Голготу као место где је Часни крст био постављен: Ξ Ζ ΣΤ Κ (Ξύλον Ζωοποιῶν Σταυρὸς τοῦ Κυρίου или Ξύλον Ζωῆς Σωτηρία Κόσμου); Ε Ε Ε Ε (Ἑλένη εὗρεν ἐλέους ἔρεισμα); ΑΡ Π Μ [C]Τ (Αρχὴ Πίστεως Μωσαϊκὸς Σταυρὸς); Τ Κ Π Γ (Τόπος Κρανίου Παράδεισος -Γέγονε).

¹⁹ О крстовима са тзв. криптограмима и њиховом симболичном значењу v. Г. Суботић, *Почеци монашког живота и црква манастира Сретења у Метеорима*, ЗЛУМС 2 (1966) 172, 174; G. Babić, *Les croix à cryptogrammes, peintes dans les églises serbes des XIIIe et XIVe siècle*, in: *Byzance et les Slaves. Études de civilisation. Mélanges Ivan Dujčev*, ed. S. Dufrenne, Paris 1979, 1–13; Г. Суботић, *Унутство за израду антиминоска у светогорском рукопису XV века*, ЗРВИ 23 (1984) 196, 203; Walter, *IC XC NI KA. The apotropaic function*, 193–220; С. Габелић, *Линеарно сликарство Сисојевица. Прилог истраживањима монументалног нефигуралног сликарства*, in: *Трећа југословенска конференција византолога. Крушевац 10–13. мај 2000*, ed. Љ. Максимовић, Н. Радосевић, Е. Радловић, Београд–Крушевац 2002, 417–439; I. Bentechev, *Monogramme und Akronyme als Ikonenaufschriften*, *Hermeneia – Zeitschrift für ostkirchliche Kunst* 18/3–4 (2002) 57–64 (препађена верзија чланка: http://www.icon-art.info/book_contents.php?lng=de&book_id=30#p9, pages 1–9); Т. А. Стародубцев, *Srpsko zidno slikarstvo u doba Lazarevića i Brankovića (1375–1459)*, Beograd 2007 (непубликована докторска дисертација), 334–336; Е. Мутафов, *Криптограмите и билингвизмът на Палеологовото изкуство*, *Patrimonium. Мк* 7–8 (2010) 251–260. О крсту као апотропејском симболу v. и А. В. Караγιάννη, *Ο σταυρός στη βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική. Η λειτουργία και το δογματικό του περιεχόμενο*, Θεσσαλονίκη 2010, 137–142.

²⁰ Walter, *IC XC NI KA. The apotropaic function*, 211–213.

Сл. 6. Визија цара
Константина, минијатура
из рукописа *Parisinus gr.*
510, fol. 440, детаљ, око 880.
Године

Fig. 6. Vision of Emperor
Constantine, miniature from
the manuscript *Parisinus gr.*
510, fol. 440, detail, ca. 880

Трећу групу чине натписи који истичу апотропејску снагу крста и његову моћ у одвраћању демона. Међу њима најчешће се јавља акроним $\tilde{\Gamma} \tilde{\Gamma} \Delta \tilde{\Phi}$ (Τοῦτο τὸ Τύπον Δαίμονες Φρύττουσι), при чему се може запазити да је постојало неколико варијанти те ставролошке максиме.

Валтеровој другој групи могли би се, условно речено, приписати и малобројни натписи који се односе на цара Константина и његову повезаност са значењем и улогом коју хришћанско учење, посебно његов ставролошки сегмент, даје Часном крсту. Позната су нам у ствари само четири таква криптограма из времена пре пада Византије. Три се налазе у црквама за чије је живописање заслужна радионица солунских зографа Евтихија и Михаила Астрапе,²¹ а четврти, најстарији, сачуван је на једној синајској литијској икони с представама св. Константина и св. Јелене, насталој вероватно у XIII веку.²²

Евтихије и Михаилo Астрапа, односно сам Михаилo Астрапа, насликали су крстове о којима је реч у три цркве: у охридском храму Богородице Перивлепте, задужбини угледног византијског достојанственика Прогона Сгура и његове жене Евдокије Комнин, на јужној страни постоља часне трпезе (1294/1295),²³ у цркви Светог Ђорђа у Старом Нагоричину, задужбини српског краља Милутина, на олтарској прегради, на полеђини фреско-иконе Богородице Пелагонитисе (око 1316/1317),²⁴ као и у Грачаници, задужбини истог краља, на северном

²¹ О тим примерима cf. *infra*.

²² Cf. *Αγιογραφίες. Ψηφιδωτά, τοιχογραφίες, εικόνες από τον 5ον αιώνα μέχρι σήμερα*, ed. Κ. Κουμουνδουρέας, Αθήνα 1998; Π. Σ. Αγάθωνος Οικονόμου, *Το Αντιμνηστικόν. Συμβολή εις την μελέτην της λατρείας της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας*, Λευκοσία 2003, 320–322.

²³ М. Марковић, *Иконографски програм најстаријег живописа цркве Богородице Перивлепте у Охриду. Попис фресака и белешке о појединим програмским особеностима*, Зограф 35 (2012) 134, сл. 17/2.

²⁴ Babić, *Les croix à cryptogrammes*, 11; Тодић, *Старо Нагоричино*, 73; Марковић, *op. cit.*, 134, сл. 18.

довратнику пролаза који води из наоса у ђаконикон (око 1320).²⁵ У Перивлепти и Нагоричину криптограм је исписан у виду четири сигле са по једним словом, као што је било уобичајено – Ё Ñ В Ћ (сл. 1–2). У Грачаници је међутим акроним формиран од сигли које имају по два слова – ЁÑ ÑЇ ҚО (сл. 3). Та околност олакшава идентификацију криптограма која је у досадашњим истраживањима изостала.²⁶ Наш предлог његовог читања гласи – *Εν τούτῳ Νίκα Βασιλεὺς Κωνσταντίνε*.²⁷ Додуше, сигла ҚО не одговара сасвим речи *Κωνσταντίνε*, али се чини да се то може занемарити пошто су слова омега (Ω) и омикрон (Ο) често мешана у средњовековним натписима, укључујући и оне на грчком језику. У самој Грачаници свети Константин означен је управо као **костандинъ** (сл. 4).²⁸ Одговарајућих примера има и на местима где су у српској средини коришћени грчки натписи (у охридским Малим светим врачима, Светом Андреју на Трески итд.),²⁹ а јављају се и у византијским споменицима (нпр. у Капели 28 у Геремеу, у Кападокији).³⁰

Предложено читање засновано је и на сродном акрониму – ЁÑ ҚЁ (*Εν τούτῳ Νίκα Κωνσταντίνε Εχθρούς*) – који је исписан на поменутој синајској икони и на дрвеном антиминосу из кипарског манастира Кикос, израђеном 1653. године по наруџбини архиепископа Никифора.³¹ Треба такође имати у виду да је у поствизантијско доба, а нарочито у новије време (од XVIII века), забележена пракса да се на деловима одеће светогорских монаха, посебно на аналаву, поред добро познатих акронима, јавља и криптограм Қ Қ Ё Ñ са значењем: *Κωνσταντίνε Κράτιστε Εν τούτῳ Νίκα*.³²

Порекло наведених акронима у којима је, по свему судећи, садржано Константиново име није тешко објаснити. Као што је добро познато, речи “(ἐν) τούτῳ νίκα”, које су се, према сведочењу Евсевија из Цезареје, указале цару Константину приликом његовог чудесног виђења светлосног крста,³³ имале су велики значај у свим областима византијске ставрологије.

У контексту тумачења појаве „криптограма“ са наведеном садржином посебно су занимљиви и примери из нумизматике, нарочито један тип сребрног милиаренса кованог од VIII до краја XI столећа. На ободу аверса

²⁵ Б. Живковић, *Грачаница. Цртежи фресака*, Београд 1989, 80 (IX – јужни параклис – ђаконикон, западна страна); Марковић, *op. cit.*, 134, сл. 19.

²⁶ Једини досадашњи покушај да се наведени акроним идентификује (Bentchev, *Monogramme und Akronyme*, 9: “Εμμανουήλ Βασιλεύς Κύριος”) не може се прихватити јер нема потврду у одговарајућим текстуалним и иконографским изворима.

²⁷ Cf. Марковић, *op. cit.*, 134.

²⁸ Б. Тодић, *Грачаница, сликарство*, Београд–Приштина 1988, 98, Т. XIV.

²⁹ Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980, сл. 30; J. Prolović, *Die Kirche des heiligen Andreas an der Treska*, Wien 1997, Abb. 87.

³⁰ M. Restle, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, II, Recklinghausen 1967, XXIII, 250.

³¹ За синајску икону v. нап. 22 supra. За антиминос из манастира Кикос v. X. Πα-ντελίδου, *Ξύλινον ἀντιμήνσιον*, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών 1 (1924) 242; Αγά-θωνος Οικονόμου, *Το Αντιμήνσιον*, 333.

³² N. Ζαχαριάδης, *Εμπειρίες από τον αμίλητο κόσμο του Άθω* I, Πύργος 1998, 141, 165.

³³ PG 20, 944; Eusebius. *Life of Constantine*, 81, 204–206.

једног таквог милиаренса, око крста фланкираног попрсјима Василија II и Константина VII, двојице царева савладара из последње четвртине X столећа, исписан је натпис EN TOYΤΩ ΝΙΚΑΤ[Ε] ΒΑΣΙΛΕΙ[Ε] Κ[ΑΙ] ΚΩΝΣΤ[ΑΝΤΙΝΕ].³⁴

Још већи значај у генези представе крста с криптограмом који се односи на чудесну визију цара Константина има поменути слика те визије из рукописа са илустрованим хомилијама св. Григорија Назијанског, рађеног за цара Василија I око 880. године (сл. 5). На тој представи пред царем Константином који као тријумфатор побеђује своје непријатеље код Милвијског моста насликан је златни крст на коме су исписане речи *Εν τούτῳ Νίκα* (сл. 6).³⁵ Разуме се, та слика била је заснована на поменутом Евсевијевог сведочењу, али сасвим је могуће да је сам изглед крста, укључујући и распоред наведених речи на њему, био надахнут најчувенијом представом цареве визије, оном из цариградске цркве Светог Полиевкта. Не треба искључити ни могућност утицаја неког од крстова подизаних дуж целог Царства у славу тријумфа првог хришћанског цара и хришћанства уопште још од времена самог Константина. Нажалост, није познато како је изгледао најславнији од тих крстова – поменути Константинов крст – који је држан као драгоцен реликвија у цркви саграђеној у царској палати код цистерне Бонус или непосредно поред ње.³⁶

На крају, треба још једном указати на околност да су три од четири крста с криптограмима који се односе на св. цара Константина насликана заслугом солунских сликара, а важно је имати у виду и чињеницу да се такви криптограми пре XIII века не јављају у византијској и српској уметности. Стога би се ова занимљива иконографска појава могла довести у везу са општим јачањем култа св. Константина у Византији током епохе Палеолога. Навешћемо, илустрације ради, да су у то доба настали многи нови хагиографски списи у част светог цара: похвала коју је написао велики логотет Константин Акрополит (1250–1324),³⁷ беседа написана од стране Нићифора Григоре (1290–1361),³⁸ похвала из

³⁴ Ph. Grierson, *Leo III to Nicephorus III, 717–1081*, pt. 2, Washington 1973 (Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection and in the Whittemore collection, 3), 628–633, Pl. XLVI–XLVII. Cf. и Мутафов, *Криптограмите*, 254, 258, Ил. 1 (аутор доводи у посредну везу натпис с поменутог милиаренса и акроним ENBK из Старог Нагоричина).

³⁵ Der Nersessian, *The illustrations*, 219–221, fig. 15.

³⁶ Janin, *La géographie ecclésiastique*, III, 305–306.

³⁷ C. Simonides, *The Panegyric of that holy, apostolic and heaven-crowned King Constantine the Great, composed by his head logothetes Constantine Acropoliti*, London 1853, 1–37 (непоуздано издање текста похвале); *Bibliotheca hagiographica graeca*, I, 123 (BHG 368).

³⁸ *Bibliotheca hagiographica graeca*, I, 124 (BHG 369); *Nicephori Gregorae Vita Constantini*, ed. P. L. Leone, Catania 1994.

пера Василија епископа Лакедемона (Спарте),³⁹ као и ново житије које је око 1435. године саставио Игњатије митрополит Селимврије, града у близини код Цариграда.⁴⁰

Miodrag Marković
THE MEDIEVAL DEPICTIONS OF THE CROSSES WITH „CRYPTOGRAMS“
RELATED TO ST. CONSTANTINE THE GREAT

The study is dedicated to apotropaic crosses with cryptograms that are painted at entrances and windows of medieval churches of the Orthodox world. As it is known, these cryptograms, written in acronym form, are mostly deciphered. They mainly relate to Christ and the True Cross, but a number of examples is related to the Emperor Constantine. We are aware of four such cryptograms from the time before the fall of the Byzantine Empire. Three are in the churches painted by the Thessalonician painters Eutychios and Michael Astrapas (Virgin Peribleptos in Ohrid, St. George in Staro Nagoričino, Gračanica) and the fourth, the oldest, is found on the processional Sinai icon of St. Constantine and St. Helen, painted in the thirteenth century. In Ohrid and Staro Nagoričino, the cryptogram is written as four sigla with one letter, such as was common - E N B K. In Gračanica, however, the acronym is formed from four sigla with two letters - EN NI <.> KO. This circumstance facilitates to identify the cryptogram. Our proposal of its reading is as follows - Εν τούτῳ Νίκα Βασιλεὺς Κωνσταντῖνε. The suggested reading is also based on a related acronym - ENKE (Εν τούτῳ Νίκα Κωνσταντῖνε Εχθροῦς) - which is written on the aforementioned icon of Sinai. According to the testimony of Eusebius of Caesarea, the words “(ἐν) τούτῳ Νίκα” appeared to Emperor Constantine in his miraculous vision of a cross of light above the sun. As it is well known, these words were of great importance in all fields of Byzantine staurology.

Also interesting is the fact that three of the four known crosses with cryptograms related to Emperor Constantine were painted thanks to the Thessalonician painters who were active in the late thirteenth and early fourteenth century. Therefore, this interesting iconographic phenomenon could be related to a general strengthening of the cult of St. Emperor Constantine in Byzantium during the era of Palaiologoi.

³⁹ *Bibliotheca hagiographica graeca*, I, 124 (BHG 369b).

⁴⁰ Θ. Ιωάννου, *Μνημεῖα ἀγιολογικά, νυν πρώτον ἐκδιδόμενα*, Βενετία 1884 (repr. Leipzig 1973), 164–229; *Bibliotheca hagiographica graeca*, I, 121 (BHG 362). Митрополит Игњатије се идентификује са угледним цариградским писцем Јованом Хортасменом, који је, као монах Игњатије, постао митрополит Селимврије 1431. године v. H. Hunger, *Johannes Chortasmenos (ca. 1370 – ca. 1436/37). Briefe, Gedichte und kleine Schriften*, Wien 1969.

